

Lappalaisten tulenteosta ja yöpymisestä.

Ns. kittkavalkeasta ei lappalaisilla ole säilynyt tietoja. Ennen tulitik-
kujen käytäntöön tuloa oli joka miehellä tulukset (*tōláh* 'tulet'), joita vielä
tuonnoin näki vanhusten kätköissä. Niiden osat olivat *kás'kám* 'karkku
eli tulirauta', *tidnu* 'limsiö', *nivsáh* 'taula', ja *riš'sá-kohp'pi* 'rikkikuppi',
joista viimeksimainittu tehtiin tavallisesti poron reisiluun pyöreästä
päästä. Omatekoisia olivat vain taula ja kuppi, kun taas karkku, limsiö
ja rikki saatiin ostamalla.

Havumetsäalueella poltetaan yleensä vain »honkia» eli keloja (*sóar'vi*),
jotka kaadetaan kirveellä ja vedätetään poron ahkiassa tai reessä 1—2
sylen pituisina rankoina kotiin. Vanha Lapin tapa on, ettei hirttä katkota
pölkyiksi, vaan sen päästä lohotaan kirveellä pilstareita takassa poltetta-
vaksi; pakkasella nämä ovat jyrkempiä, halkomaisia. Utsjoella ei monin
paikoin riitä mäntyä polttopuiksi (*póal'dámuš*), vaan siellä hakataan koivun-
runkoja, jotka pinotaan pystyyn kasaan (*sóah'tu*) kotikenttään; 1—2-
sylinen ranka on *kūbpol*. Joskus ne kuoritaan tai pälkitään, jotta läpikui-
vina lämmittäisivät paremmin ja kelpaisivat myös »syttöiksi» (*puöl'làláh*).
Kerralla voidaan pieniä parin päivän polttopuut ja panna pinoon (*fiidnu*).
Pihalla eli »siljolla», kotaoloissa ovenedustan lähellä oleva »rante» (puun-
hakkuupaikka) on *muorrá-tšuoollám-sáddi*; siinä on pitkä hakkuupölkky
(*smahk'ko-muorrá*), jonka tyvipuoli voidaan kohottaa maasta ristijalalla
ja jonka päällä polttopuut pienitään. Tunturimaassa asuvat kotalappa-
laiset eivät hakkaa lähintä ympäristöä paljaaksi, vaan tuovat puut kauem-
paa, jotta kovan pyrynsään sattuessa olisi hätävara likellä. Koivunrungot
katkotaan runsaan kyynärän pituisiksi, myös pikku puut ja oksat pieni-
tään (*fěrkodih*). Illalla kootaan polttopuita aikamoinen kasa kynnyksen ja
lieden väliin. Tulisijan (*tōllá-sáddi*) molemmille pitkille sivuille pannaan
tuore koivupölkky (*peälle-muorrá*), joka estää palavia hiiliä poukkimasta
sivuille »loitoon», ja niiden väliin ladotaan pienemmät puut. Tulisija on
tavallisesti suorakulmion muotoinen, kivillä — joko mukuloilla tai laa'oilla

-- reunustettu, keskustan jäädessä kiveämättä; isoimmat kivet ovat kulmissa tai kapeammilla sivuilla. Jos talvella ei ole löydetty liesikiviä eikä niitä ole mukana ahkioissa edellisestä kotapaikasta, lapioidaan tulisijan paikalta lumi pois ja pannaan *peälle-muorrá* paljaalle maalle. Ne kestävä tulta pari vuorokautta, sitten laitetaan uudet. Maate pannessa ja ulos mennessä ne sammutetaan vedellä, jott'eivät jäisi kytämään. Polttopuiden paksumpi pää tulee »posioon» (kodanperään) päin. Latva edellä niitä ei saa tuodakaan sisään, »jott'eivät vasat syntyisi vastahakoon», s.o. jalat edellä. Ihmeteltävä on taito, millä emäntä talvipakkasella saa tuoreet koivupuut palamaan. Honka- ja tuohisyttöjen avulla sekä ahkeraan puhaltamalla hän virittää piankin pikku liekin, joka saa jyrkemmätkin halot pihisten syttymään. *Uk'sá-peärbmeh* -nimisen permantorangan päällä ovipuolella istuva henkilö pitää tavallisesti huolen tulesta; jos puut loppuvat, hän menee hakkaamaan ja tuo uuden syyksen. Palvelijat ynnä varttuneet lapset kohentavat (*tóassáh*) tulta. Yötä vasten tai kodan jäädessä väestä tyhjäksi poltetaan kekäleet loppuun (*lähk'keh tölá*); joskus peitetään hiilos (Ko. *ēlas*) paksulla tuhkerroksella, jotta aamulla voitaisiin virittää valkea kytevästä hiilistä. — Tervasjuurakosta hakatut pilstareet antavat parhaiten valoa. Siinä tarkoituksessa pannaan tervaskappale kerrallaan koivujen sekaan, kun tehdään sisätöitä. Vielä parempi on tietysti polttaa pelkästään tervaksia. Honkavalkea pyrkii olemaan liian kuuma (*häätis*). Kun aikuiset tekevät jotain tarkkaa työtä, saa joku lapsista valaista tuohella. Lapin eteläpitäjien »raitioilla» kerrotaan olleen kotkansulkaisia viuhkoja, joilla viriteltävää tulta lietsottiin ilmielekkiin.

Kun asujain lähtee »laavosta» (metsäteltasta) tai kodasta sen purettuaan, hänen pitää panna ovipuolen kohdalle puusyllys ja puuta vasten pystyyn nostetun hakkuupölkyn luo toinen syllys, jotta paikalle vastedes osuva matkamies saisi ottaa sytöt tai kahvipuut noista syyksistä; hänen tulee puolestaan koota sijalle vaikkapa kuivia pötkelöitä. Vartaat ja »storvot» (makuuvarvut) jäävät paikoilleen, niitä ei saa kukaan polttaa. — Muuttomatalla saattaa koko perhe yöpyä nuotiolle (*sájoš-töllá*, verbi *tölástálláh*) kotaa pystyttämättä — hyvällä säällä — esim. syys- tai kevät-talvella. Lumi kaivetaan pois paikalta ja oksia levitetään nuotion ympärille. Naiset sijoittuvat toiselle, miehet toiselle puolen. Nuotion pohjaksi voidaan latoa liesi mukana kuljetettavista kivistä, ja siinä pidetään isoa valkeaa: poronkuormallinen puita on kerrallaan palamassa. Väellä on peskit yllä, kengät pauloitettuina, »koipikinttaat» kädessä ja »lukka» (kukkel, huppu) päässä. Välyjä ei ole aina muassa. Voidaan myös pingottaa pari rankista, ainakin pään suojaksi. Joskus pyryllä pannaan tuulen puolelle vaakasuora ulku, jota vastaan ahkiot pystytetään suojaksi tuulelta.

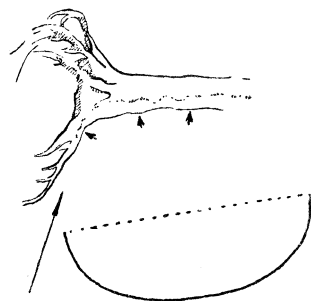
Sulamaan aikana riittää kala-, metsä- ja poromiehelle pikku nuotio, (*sájoš-tollá*, Ko. *tollóm*, T. *tòl'm^a*, *on'ká-dòl'm^a*). »Pökkö on jo kuivanut» (poltettavaksi), sanotaan kevättalvella; se on ensimmäinen kevään enne. Tunturimaassa kelpaavat tulentekoon 'piekanan pesäpuutkin' (*póaibmáš-peässe-muoráh*), sormenpituiset hoikat lahokoivun puikot, ja Enontekiön jylhimmissä osissa täytyy turvautua erääseen kanervakasviin (*ruv'de-rässi*, andromeda tetragona), jolle kasviossa annetaan harvinaisuusarvo 8. Talvinen nuotio tehdään isompi. Männikössä ovat parasta polttoainetta hoikat hongan rungot ja oksat, tunturimaassa tuoreet koivut. Yönviettoa varten poromies kaataa nuotiotansa varten kymmenkunta koivua, katkoo (*jággäldih*) ne n. syltä pitkiksi ja pieni oksat. Jälkimmäiset hän latoo $\frac{1}{2}$ syltä leveäksi kasaksi sytyttäen ne kolmesta kohden tuulen päältä. 'Halot' pannaan sitten kun tuli on hyvin syttynyt, ensin hoikemmat, sitten paksummat. Koko yöksi tarvitaan n. 35 runkoa, tyvestä 10—12 sm paksuja. Syttönä käytetään tuohta ja $\frac{1}{2}$ kyynärän pituisia tervashongan kappaleita, joihin vuollaan kiinnijääviä »kiehisiä». Niitä pidetään sekä kodassa että metsällä. Paimen kuljettaa tällaista 'eväshonkaa' (*nies'te-sóar'vi*) laukussaankin. Matkalla mukana pidettävä tuohi on *n.-peäs'si*. Kun »judetaan» aution tunturin yli, otetaan viimeisestä metsiköstä ahkiollinen polttopuuta, useinkin tuoretta koivua. Lähtiessään Utsjoelle »pykällykseen» saattavat inarilaiset ottaa mukaansa kukin ahkiollisen honkajuurakkoja, jonka tähden utsjokiset sanovat heitä leikillä 'lieko-inarilaisiksi' (*kuopt-ánäráš*).

Kun tunturin viimoista laskeutuu »outaan» (*vuöv'di*), 'on kuin astuisi lämpimään pirttiin'. Havumetsään yöpyessään lappalainen sytyttää mielellään kaatuneen honkajuurakon (I. *suəb'dē*), sillä se palaa siltään aamuun saakka, varsinkin jos hakkaa n. 2 kyynärän pituisia lisäpuita liekomännystä tai sen puutteessa kelohongasta. Valkeaa ei sovi virittää juurten puolelta, koska siinä asuu maanhaltijoita, vaan tyven puolelta (I., porolp.). Yöpyjä voi kyhätä selkäpuolensa suojaksi puoliteltan (k.s. 441). Kun hyvä juurakko palaa, sen loimu romottaa pilviin, näyttäen eksyneelle tien ihmisiin. »On mielenkiintoista nähdä, miten erinomaisen nopeasti koltta laittaa nuotionsa. Hän veistää muutamia lastuja, taittelee joitakin oksia ja lohkaa pilstareita, latoo kaiken tämän jonkin tervaskannon ympärille, ja heti on roihu valmis. — — Inarilainen käyttää tavallisesti paljon aikaa ja vaivaa nuotioonsa, joka tulee edellistä parempi, mutt'ei ole kuitenkaan mitään verrattuna kunnolliseen suomalaiseen rakovalkeaan»¹. Rako- eli »roitovalkean» (myös »laiskan pojan v.») tuntevat sentään vanhastaan lappalaiset-

¹ CASTRÉN Nordiska resor och forskningar I, s. 141.

kin. *Notio* (= nuotio) mainitaan jo v. 1639 Kemin-Lapista. Luodaan lumivalli, pannaan päällekkäin kaksi runsaan sylen pituista kuivaa paksua pölkkyä, rakoon pientä kuivaa puuta, kalikat molempien pölkkyjen päiden väliin, ja laite tuetaan molemmilta puolilta; lumelle levitellään kuusenhakoja¹. Rakovalkea mainitaan Lapissa eri tahoilla. *DRAKEN* mukaan sen nimenä oli Luulajan-Lapissa *tällä-saije*, *tsuejak*, *nu(h)dde*, *tällä-nuotsjo*, *nurrso* eli *nuorsjo* (WIKLUNDilla *pūčak-šńur'ču*), Piitimen-Lapissa *nurrso*, ja se kyhättiin kahdesta honkarangasta. Rakovalkeaa käytettiin varsinkin pitkillä kirkko- ja markkinamatkoilla; sen ääreen yöpyi monta perhekuntaa; naiset taittelivat lumelle kuusenhakoja, joiden päälle levitettiin taljoja. Arjeplogin tunturilaiset käyttivät kolmea pölkkyä, joista kaksi oli alla vierekkäin ja yksi niiden päällä; tämä laite ei kuitenkaan ollut niin hyvä kuin 2-pölkkyinen.² *Nurrso*, *nuorsjo* tavataan muissakin murteissa: N *njuor'šo*, *nuor'šo*, I. *ńuár'čž'u*, Ko. *ńuor'tš'e*; inarilainen sana lienee lähinnä kantalapin muotoa (vrt. L. *šńur'ču*). L. *nu(h)dde* lienee etymologisesti yhdistettävä s. n u o t i o sanaan; vrt. myös Ko. *ńodđav* 'loimuta, leimuta (esim. liekki, joka nousee ilmoille tuvan savutorvesta)'. 'Nuotio' näyttää varhemmin merkinneen nimenomaan 'rakovalkeaa', mitä todistaa edellä mainittu *notio* (v. 1639) ja venäjän *нодя* (< suom.) 'rakovalkea'.³ Rakovalkean ikää on vaikea määrittellä, mutta kun sen rakentamiseen tarvitaan hyvä kirves, täytynee pronssikautta pitää varhaisimpana ajankohtana, jolloin rakovalkean laitto saattoi tulla kyseeseen.

J. FELLMAN kertoo Inarin markkinoilta palaavista utsjokisista: Matkalla tehtiin nuotioita ja rakovalkeita, samoin tuvan luona, kun matkueesta vain pieni osa mahtui sisään. Lappalainen ei ole niin valmis rakovalkean tekoon kuin suomalainen, eikä siihen ole monin paikoin tilaisuuttakaan metsänpuutteen vuoksi⁴. Vaikka inarilaiset ja kolttien enemmistö asuvat havumetsäalueella, he käyttävät harvoin rakovalkeaa. Vain pakkasella

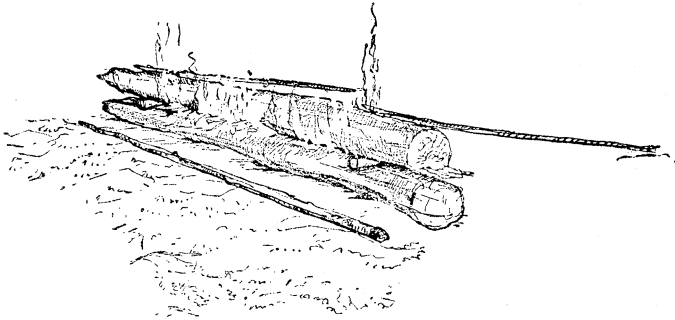
Juurakkonuotion pohjakäava. Pikku nuolet osoittavat kohdan, johon tuli sytytetään, iso nuoli = tuulensuunta, kaari = puolitelta (I. porolp.).

¹ I. FELLMAN *Handlingar och uppsatser ang. Lappmarken och lapparna* I, s. 320 (Alanuksen mukaan).

² *DRAKE Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet*, s. 131.

³ Pohjoisruotsalaisetkin tuntevat rakovalkean. Heidän siitä käyttämiään nimityksiä ovat *ńodeld* ja *ńying*, joista jälkimmäisen alkuperä lienee pätevästi selvittämättä.

⁴ J. FELLMAN *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken* I, ss. 88, 486—7.

Kolttalainen rakovalkea.

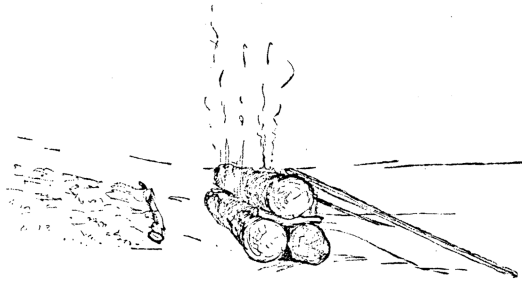
saattaa joukko yhteensattuneita poromiehiä sen kyhätä. Hakataan kaksi vähintään sylenpituista ja ainakin 8 tuuman paksuista honkapölkkyä (I. *nuar'dž^u-kōldáh*, Suonikylä *nuar'tš-tšōtsk^a*), jotka asetetaan pitkittäin päälletysten, päät tuulta vasten. Pölkkyjen rakoon, joka veistetään lastuille (Sk. *kuats'k^enōz* 'syötöt') ja joka on 2 sormenpaksuuden levyinen, pannaan tervaksia (*tar^lvaz*) ja pääpuoliin n. 2 vaaksan päähän tulpus eli poikkipalikka (I. *tōaris-muorá*, Sk. *pālak*) sekä ylemmän pölkyn toiseen tai kumpaankin päähän tai keskelle poikinpäin nojalleen hoikempi ranka (I. *perkk^a*, Sk. *tuares-muorr^a*), joka pitelee sitä alallaan. Rako sytytetään pitkin pituuttaan, ja valkea palaa itsekseen aamuun asti. Yhden miehen rakovalkea on 1—1½, neljän miehen 2 syltä pitkä. Koltatkin käyttävät joskus kolmen pölkyn valkeaa. Milloin matkalaisia on 4, he makaavat vierekkäin rakovalkean toisella puolen; jos heitä on enemmän, sijoittuu puolet toiselle, puolet toiselle puolen. Yönviettäjätkin makaavat koivunvarvuilla tai havuilla. Jos heitä on 4—8 henkeä, he makaavat »jalkapaisteessa» (I. *tullád-vuást-juolēv*) poikittain pölkkyjen suhteen, jalat tuleen päin. Jos väkeä on vain 1—3 miestä, maataan pitkittäin tulen suhteen, »selkapaisteessa» (*tullád-vuás't-sēlēv*). Tulesta heidät erottaa pölkkyjen suuntainen, näistä runsaan ½ kyynärän päässä oleva ranka (I. *kōvdžš-muorá*, Sk. *tsāpzel* eli *juəl'ērvš-muorr^a*), jottei tuli leviäisi lumen sulamisen jälkeen varpu- tai hakovuoteelle. Joskus *tuares-muorrát* ovat ylemmän pölkyn ja *tsāpzelin* välissä (Sk.). Nukutaan täysissä tamineissa, mutta jos metsänpuolelle rakovalkeaa pingottaa »louteen» eli telttavaatteen (Sk. *vár^lj^e*) — varsinkin kuivatellakseen peskiä ja valjaita — tulee niin lämmin, että tarkenee takkisillaankin. Jos tuuli kääntyy yön aikana, arveillaan Inarissa, että rakovalkean ääressä on joku hyväillyt paimenpiikaa.

Milloin laavupuolella (avoteltassa) nukkuu kaksi henkeä, he ovat vierekkäin avoimen sivun suuntaisesti; jos enemmän, he makaavat poikittain

avoimen sivun suhteen, jalat nuotioon päin. Neljä henkeä laittaa tavallisesti »umpilaavon», jossa on tulisija keskellä; siellä nukutaan niin, että kaksi henkeä on lieden kummallakin puolen, päät perälle päin. Jos nukkuja on 8, on joka toisen pää perää, joka toisen ovea kohti. *Uk'sá-peärmeh* (I. porolp.) eli ovenpuolinen permantoranka on päänalusena, lisäksi pukimia pehmikkeenä, peräpuolella taas muita kampeita, etupäässä kunkin kenkäheinäsäkki. Lumen tultua on kullakin »tokkamiehellä» *óadđen-lóavdá*, jota laavussa (*lävvu*) pidetään peittona; se on purjekangasta, suorakaiteen muotoinen, miehenpituisen, parin kyynärän levyinen. Syyskuusta alkaen nukutaan peski yllä, kengät (pauloittamatta) jalassa. Illalla keiton valmistuessa kuivataan kenkäheinät, vaatteet ja valjaat. — Kotaoloista mainitaan 1800-luvun alussa Enontekiöltä: päänalusena on sammalia ja koivunvarpuja taljan alla tai poronkarvoilla täytetty pussi, peitteenä lammasvälyt.

Yksinäinen paimen ei yöllä nuku, vaan torkkuu (*snehp¹poh*) sauvaansa nojaten, milloin ei kävele tai hiihdä. Jos paimenia on kaksi, saa toinen vuorollaan nukkua. Kun kaksi henkeä yöpyy ulkosalle laavutta, he ovat lämpimyiden vuoksi vierekkäin, polvet samaan suuntaan. Alustaksi kelpaavat varvut, päänaluseksi vaikkapa eväslaukku. Jollei loudetta satu mukaan, voidaan sulamaan aikana riisua kiven päältä turvetta peitteeksi jalkateristä polviin asti, mihin peskin helmet yltävät. Lumella saattaa maata varpualustattakin, jos on yllä pitkäkarvainen »pöykyripeski». Jollei syystä tai toisesta voi virittää tulta, kaivetaan lumeen käsin tai suksisauvan lapiomaisella alapäällä (*tšuoigán-spóaddu*) »kieppi» eli makuukuoppa (*suövnis*), joka on pääpuolesta n. 30, jalkopäästä 50 sm syvä. Jalat peitetään lumella puolireiteen; kovalla pakkasella pannaan sääarten päälle ensin varpuja, jottei lumi jäädy poronkoipisiin »säpärkeihin». Kuoppa voi olla lyhytkin, ja tällöin jalat työnnetään pehmeän umpilumen sisään. Jos loude on muassa, levitetään se peitteeksi. Tunturilla pitää tuiskun ylläyttäessä hakea suojaisa rinne, jottei yöllä hautaudu lumeen; koira on hyvä lämmittämään, ja jos niitä on kaksi, sopii maata niiden välissä. Hyvä keino on kumota ahkio katoksi makuukuopan päälle. Joskus sattuu siitä huolimatta, että yöpyjä aamulla herätessään huomaa olevansa lumen alla (I. porolp.). — Jo CASTRÉN huomasi, ettei tunturilainen paljoa välitä nuotiosta, »hän kaivaa vain lumeen kuopan ja nukkuu siinä».¹ TORNÆUS kertoo: »Lappalainen sitoo poronsa syömään, kaivautuu itse hankeen myyrän tavoin ja makaa peskissään kuin lämpimässä huoneessa. Mutta kun he suurilla tuntureilla joutuvat lumimyrskyyn eivätkä enää

¹ Mt. I, s. 141.

Kolmipölkkyinen rakovalkea (Suonikylä).

näe tietä, he jäävät paikoilleen ja antavat lunta kasautua päälleen 1—2 kyynärää, niin kauan kuin rajusää kestää.»¹

»Rankista» (*räckås*) lappalaiset eivät liene käyttäneet kovinkaan monta vuosisataa; vielä nytkin se on tuntematon Ruotsissa Tornion-Lapista etelään.² V:n 1750 paikkeilla on Kemin-Lapista nähtävästi rankista tarkoittava maininta: kesällä lappalaiset asuvat palttinateitoissa (sitten kerrotaan lentävistä syöpäläisistä).³ On näet huomattava, etteivät metsälappalaiset ole koskaan käyttäneet kankaisia asuinkotia. — Rankinen vastaa itäsuomalaista »uudinta»; se ommellaan harjateltan muotoon puuvillakankaasta nukkujan suojaksi sääskiltä. Se on miehen pituinen, pari knr. korkea, varustettu molemmista yläkulmistaan raksilla, joiden läpi käy harjan suuntainen nuora. Rankinen pingoitetaan siten, että p.o. nuoran päät solmetaan puunoksaan tai kahteen pystykeppiin, laavussa ruoteisiin, kodassa kotariukuihin sekä aitassa ja tuvassa orteen tai seinänauloihin. Tavalliseen rankiseen mahtuu kaksi, isoon kolme henkeä. Sitä käytetään sääskiajan jälkeenkkin muualla paitsi tuvassa; rankisen sisällä ilma on lämmintä — ja paksuhkoa — se kun on aivan umpinainen. Porolappalaiset nukkuvat usein talvellakin rankisessa. Se voidaan pystyttää myös edellä mainitun lumikuopan päälle. — Sääskistä, mäkäristä ja »polttaisista» eli »hyteistä» (nom. *hüje*) on kesällä suuri kiusa. Useimmat eivät käytä sääskilakkia, käydessään vain hutkivat kasvojaan koivunlehvällä. Pahimpana »räkän» aikana on matkalla joskus pidetty kytevää kääpää kädessä.⁴ Ulkona syödessä täytyy toisinaan laittaa suitsu (*tšuoiv'kä-suoväs*). Kun kodassa käydään levolle, voidaan reppänä peittää ns. *peärjäsilla* tai säkkilouteella,

¹ Berättelse om Lapmarckerna (Bidrag till kändedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv. XVII. 3.), s. 54.

² WIKLUND Fataburen 1922, s. 168.

³ I. F., I, s. 48 (Ervastin mukaan).

⁴ J. F., I, s. 80.

kiinteässä kodassa turvelevylläkin. Myös tehdään savu liedelle niin, että kuivattu laho koivunjuuri pannaan kytemään peitettynä mullalla. Syntyy 'makeaa unisavua' (*náyer-suováh*), joka haihtuu raoista eikä muutenkaan laskeudu vallan kotamaan pintaan. Tuvassa pannaan »pöckelön» eli laho-koivun (*stohk'ki*) kappale tai kuiva kääpä kytemään pataraniin. Illalla karkoitetaan itikat niinkin, että kynnyksen kohdalla savutetaan n. tunnin aika, jolloin ne lentävät ikkunoihin ja tapetaan. Ovi suljetaan savun haihtuessa vähitellen uuninpiipusta. Ikkunat peitetään usein yöksi vaatteilla, jotteivät sääsket kovin lentelisi.

T. I. Itkonen.